

Socialisme en modernisme

Het is een vorm van theorie. Ik heb feiten bij elkaar gezocht. Die wijzen allemaal naar een bepaald idee. (...) Je kan het vergelijken met een kerstboom: als je midden in de boom een licht laat schijnen, dan zie je rondom het kaarslicht heel concentrische cirkels met als middelpunt middenin een kaarsje. Het hangt er vanaf waar je dat kaarsje zet waar dat middelpunt komt van die concentrische cirkels.

Aldus Dick Hillenius in zijn *Met Dick Hillenius in Zee*, uitgezonden door de VPRO-televisie op oudejaarsavond 1970. Het is een fraai beeld. Het geeft blijk van een relativistische kijk op de werkelijkheid. Want het ene beeld is in principe niet beter dan het andere: vanuit je eigen gezichtspunt lijkt je gelijk te hebben, maar vanuit een ander standpunt zie je de zaken geheel anders en heeft de ander ook weer gelijk. Voordeel van zo'n werkwijze is dat het verplaatsen van een 'kaarsje' plotseling andere perspectieven oplevert en wellicht weidse vergezichten opent.¹

In de traditionele geschiedschrijving van socialisme en arbeidersbeweging is één gezichtspunt tamelijk dominant, te weten de 'uitbuitingstheze'. Hier wil ik daar eens een ander perspectief naast en tegenover stellen: de beheer-these. Met het verplaatsen van een kaarsje verkrijgt je een ander perspectief op de gebeurtenissen.

De uitbuitingstheze

Het socialisme en de socialistisch georiënteerde vakbeweging zijn ontstaan als reactie op de kapitalistische maatschappij. Het wezen van het kapitalisme is de uitbuiting van de arbeidende medemens. Aldus in het kort het traditionele perspectief, zoals dat wordt gehanteerd voor de ordening der feiten en het formuleren van hypothesen. Het grootste deel van de geschiedschrijvers van het socialisme is verbonden met de organisaties of geïnspireerd door de ideeën van datzelfde socialisme. Met andere

MARTEN BUSCHMAN

Arbeidssocioloog en redacteur van de Haagse Economische en Sociale Publikaties

woorden: het socialisme wordt door socialisten beschreven en beoordeeld. Vanuit een ander standpunt dan dat van de uitbuitingstheze schrijven zij niet. Dat gold voor Willem Vliegen

in zijn geschiedschrijving van de SDAP van 1894 tot 1919, maar ook voor auteurs als A.J.C. Rüter in zijn proefschrift over de spoorwegstakingen van 1903, D. Wansink in zijn proefschrift over de scheuring in de SDB en de oprichting van de SDAP of later F. de Jong in zijn boek over 50 jaar NVV. Ook in latere werken blijft de uitbuitingstheze een hoofdrol vervullen. Zo formuleren Reinalda en Harmsen bijvoorbeeld in *Voor de bevrijding van de Arbeid* hun kaarsje expliciet. Zij gaan uit van een socialistische visie. In die visie 'moet de arbeid bevrijd worden uit de greep van de kapitalistische verhoudingen'. De titel en deze visie waren bedoeld als kritiek op en discussie met de historicus F. de Jong Edz., die een twintig jaar eerder *Om de Plaats van de Arbeid* had geschreven. De Jong schrijft in dit boek dat het gaat om de ingroei van de vakbeweging (en ik voeg daar maar snel bij de partij) in de maatschappij. Het is geschiedenis van de socialistische beweging als emancipatiebeweging, zoals die er ook is van de andere ondergeschoven (rooms-katholieke) groeperingen.

De beheer-these

It reduces it to the complete quintessence of incomprehensible nonsense. Therefore, by the second law of thermodynamics, which lays down that we are hourly and momentarily progressing to a state of more and more randomness, we receive positive assurance that we are moving happily and securely in the right direction.

Aldus Lord Peter Wimsey in een van de *Dorothy Sayers*-boeken, toen een zaak hem boven het hoofd gegroeid was. Dit citaat geeft precies weer wat de gangbare mening is over de organisatie van het leven. Een systeem aan zichzelf overgelaten vervalt

tot chaos. Deze idee doordrenkt het gehele maatschappelijk leven van eind vorige tot eind twintigste eeuw.

Is organisatie iets dat per definitie besloten ligt in het leven zelf of moet het van buiten af worden opgelegd? Het organisatie-vraagstuk is het centrale punt in dit verhaal. Door de toenemende complexiteit zijn er organisatievormen nodig die die complexiteit beheersen. De industriële revolutie vereist andere beheersingsvormen dan boerengemeenschappen. Grootste effect van de Industriële Revolutie was 'to speed up a society's entire material processing system, thereby precipitating what I call a crisis of control'.² Een aantal decennia daarvoor kon Adam Smith zich de ontwikkeling niet anders voorstellen dan een zich traag ontwikkelende Nederlandse zeventiende maatschappij. Door het gebruik van steenkool – of in het algemeen hoogwaardige fossiele energie – in plaats van turf neemt de snelheid van het sociale leven toe. Informatie en communicatie lopen echter achter. De moderne bureaucratie is volgens Beniger 'the critical new machinery – new, at least, in its generality and pervasiveness – for control of the societal forces unleashed by the Industrial Revolution.'³ Bureaucratie is een oplossing voor de crisis in technologisch beheer, die snel groeide op het einde van de negentiende eeuw.

Een van de oorzaken van rationalisatie en bureaucratisering is het verbreken van de directe band tussen producent en consument. De hersenen van de afzonderlijke mens fungeerde als de verwerkings-eenheid. De snelheid en onoverzichtelijkheid van de maatschappelijke ontwikkelingen maken dat deze menselijke hersenen op zich te kort schieten voor het beheren en beheersen van de uitdagingen van de technologische successen. De menselijke arbeid werd zodanig versneld dat individuen niet meer de informatie konden verwerken voor het beheer ervan. Het gehele vernieuwingsproces is

een zichzelfversterkend proces. Formele bureaucratie en rationalisatie groeiden snel. Daardoor groeide de greep van de overheid en bedrijfsleven op mensen door de definiëring van objectieve criteria voor de onderlinge relaties.

Deze tijd kende naast bureaucratisering en rationalisatie⁴ ook een enorme verwachting van en vertrouwen in de toekomst.⁵ Zo verwelkomde P.L. Tak de twintigste eeuw als de eeuw van de elektriciteit en het socialisme. De traditie werd over boord gezet. Modern en nieuw zijn de twee trefwoorden van het maatschappelijk leven van na 1880. Die combinatie van vernieuwing met bureaucratisering is typerend voor die tijd. Met de woorden van Jan Romein is het negentiende eeuwse modernisme raak getypeerd:

'Modern' werd het wachtwoord van den nieuwen tijd, van een geslacht, dat instinctief voelde, dat er geen vooruitgang mogelijk was zonder een meedoogenloos afrekenen met het drukkend verleden en dat zoo'n hooggestemde verwachting van de toekomst had, dat het voor de opoffering van niets, wat in den weg stond terugdeinsde. 'Modern' was het wachtwoord van het groeiend snelverkeer, dat ruimte, dus afbraak vroeg, van de stedenbouwers, die den angstwekkende aanwas der stadsbevolking een onderdak moesten bezorgen. 'Modern' was en werd meer en meer het wachtwoord der 'moderne' grootindustrie, die niet alleen ruimte vroeg voor haar bedrijven, verkeersmogelijkheden, handelsvrijheid, maar vóór alles: afzet en daarmee de steeds sneller jagende motor werd in dien mallemlolen der moderniteit, die we de mode noemen. (...)

Sociaal-democratie en sociaal beheer

Het woord sociaal-democratie komt in dit citaat van Romein niet voor. Maar als je het woord modern vervangt door socialisme en groot-industrie door politiek, dan kom je aardig in de richting van een beschrijving van de SDAP van Vliegen, Schaper

1. Arthur Lehnig schrijft: 'hoe wil men de complexe verschijnselen van de maatschappij en haar veranderingsprocessen beoordelen, als men geen richtsnoer heeft? De verifieerbare feiten die iedere onderzoeker respecteert, zijn dezelfde, maar iedereen beziet ze van zijn eigen standpunt, volgens categorieën die niet aan de feiten, maar aan morele of politieke opvattingen zijn ontleend, anders gezegd: aan waardeoordelen, die geen vooroordelen behoeven te

zijn, maar waardoor toch de keuze en methode van onderzoek, de selectie van de feiten, de ordening van het materiaal, de geformuleerde hypothesen bepaald zijn, omdat de onderzoeker nu eenmaal deel uitmaakt van de maatschappij die hij onderzoekt.' A. Lehnig, *Amsterdam* 8 januari 1976, Amsterdam 1976, 23.
2. J.R. Beniger, *The control revolution. Technological and economic origins of the information society*. Cambridge/London, 1986, 6.

3. Beniger, *a.w.*, 6.

4. Rationalisatie van de informatieverwerking of ontkenning van informatie ten einde de verwerking te vergemakkelijken.

5. Zie daarvoor: W.E. Krul, 'Nederland in het fin de siècle. De stijl van beschaving', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1991, 581-591.

en Troelstra. Hoe reageert zo'n socialistische beweging die zijn ontstaan te danken heeft aan het modernisme van de negentiende eeuw op deze uitdagingen. Ik wil dat illustreren aan de hand van de organisatie-theorie van Henri Polak en de zijnen⁶ en de planningsidee van de sociaal-democratie.

Polak en Taylor

Henri Polak en Frederick Taylor zijn tegenstanders: de een is verdediger en vervolmaker van het rationele kapitalisme, de ander de criticus daarvan en tevens de grote voorstander van het socialisme. Althans zo wil de overlevering.

Toch waren Polak en Taylor het op een cruciaal punt eens: de besturing van de organisatie. Besturingconcepties hebben te maken met hoe je naar organisaties kijkt. Er zijn twee uitersten van besturing mogelijk: de strak geleide hiërarchie en de natuurlijke spontaniteit. Denk je dat een systeem spontaan tot chaos vervalt dan is harde besturing vanzelfsprekend: de klassiek hiërarchische structuur. Ben je van mening dat samenwerkende mensen 'spontaan' tot een zelforganisatie geraken, dan organiseer je via organische samenwerking.

Frederick Taylor beschouwde de arbeidsorganisatie als een machine, terwijl Henri Polak een vakvereniging vergeleek met een lichaam. Een machine wordt bestuurd door de mens en een lichaam wordt bestuurd door de hersenen. De machineonderdelen en de ledematen voeren de bevelen uit. De grondgedachte van Taylor is in feite dat alles beheersbaar is of althans dient te zijn. Scheiding van planning en uitvoering, wetenschappelijk onderzoek naar de meest efficiënte werkwijze van het arbeidsproces en bewaking van de uitvoering door de arbeider na uitvoerige training. Zijn methode was het uiteenrafelen van het arbeidsproces en het zorgdragen voor de juiste persoon op de juiste plaats. Naar mijn idee was voor Taylor een organisatie hetzelfde als een machine (en dus geen metafoor), niet meer en niet minder. De arbeiders in zo'n organisatie werden gedwongen in het stramien van de organisatiemachine.

Henri Polak vergeleek een organisatie met een biologisch organisme. Net als bij Taylor ging die

metafoor een eigen leven leiden. Hij vond dat een organisatie een organisme was. Polak beschrijft de overeenkomst aldus: er is 'een hoofvoorwaarde, die onontbeerlijk is voor haar succes en die nimmer straffeloos kan worden verwaarloosd. Zij is: *dat de vakvereniging in alle opzichten een organisatie zij, dat wil zeggen: een lichaam als dat van een mensch, bestaande uit tal van onderdelen, welker verband onverbreeklijk is, die harmonisch samenwerken, bestuurd van uit een centraal punt, vanwaar alles wordt beheerscht en overzien, vanwaar alle actie uitgaat, waarin alle communicatiedraden uitlopen, en dat dus het uitgangspunt van het leven-zelf is.*' De cursivering is van Polak zelf.⁷

Trek je de metafoor door in verband met aanvallen van buitenaf, dan zijn bacteriën en anarchisten of syndicalisten wezensvreemde elemente voor een organisme en een vakvereniging. Bacteriën sluipen het lichaam binnen en dienen zo snel mogelijk vernietigd te worden. En dat gold ook voor anarchisten. Wezensvreemde elementen moeten uit de organisatie geweerd worden. Dan kan beter niet gewacht worden totdat het virus of het anarchisme volledig ontwikkeld is. Polak kon zich oprecht verbazen over het feit dat in de Sigarenmakersbond de revolutionairen jarenlang de vrije hand werd gelaten. Hij beschouwde hen niet als mede-leden maar als ziektekiemen.

Centralisatie en discipline zijn in deze visie onmisbaar: 'het loyaal uitvoeren van besluiten, zelfs als men van die besluiten een tegenstander is; het behoorlijk opvolgen van al hetgeen door de bestuurscolleges, ingevolge de deelen gegeven bevoegdheden wordt gelast; het stellen van vertrouwen in zijn organisatie, in zijn medeleden en in zijn bestuurders; het steeds, in alle opzichten en onder alle omstandigheden ondergeschikt maken van zijn eigen wenschen en belangen aan die van het algemeen.'

Deze centralistische besturing geldt ook voor de bureaucratie: 'Bureaucratie is de tendens van organisaties om hun werkzaamheden te regulariseren, persoonlijke beoordeling te vervangen door onpersoonlijke beleidslijnen, de taak van iedere medewerker te specialiseren, een starre hiërarchische

6. Vgl. M. Buschman, *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1893-1907*, Den Haag, 1993, 100-106, 108-111.

7. De tegenstander van Polak, Janus van Emmenes, snierde: 'Het bestuur: de her-

sens, de leden: de pinken, kleine tegenen, snotterende neuzen, wratten en andere ledematen. (...) En zonder dat is 'n organisatie onbestaanbaar... Dat meent de czaar van Rusland ook.' Geciteerd bij Buschman, *Tussen revolutie, a.w.*, 102.

structuur in het leven te roepen en de organisatie om te vormen tot een doelmatige machinerie.⁸ Deze besturing is zodanig ingericht vanwege het primaat van de politiek. Althans dat was de bedoeling. Tegenwoordig is het zo dat het ambtelijk apparaat verpolitiekt is en dat de politiek verambtelijk is.⁹

Planning tegenover chaos

Socialisten beschouwden het kapitalistische systeem als een wanordelijk systeem. De afschuw van dit kapitalisme inspireerde socialisten tot grootse plannen. Immers: in het kapitalisme is er sprake van overproductie. Er bestaat een enorme verspilling als gevolg van de productie voor de markt. Socialisten gingen er vanuit dat door planning deze bezwaren opgeheven kunnen worden. Immers: een gesocialiseerde economie is in wezen met betrekking tot organisatie en efficiency superieur aan het kapitalisme.

Het middel daartoe is de beheersing van de produktiekrachten. Dit gedachtegoed komt tot zijn volle wasdom in het Plansocialisme van de jaren dertig, maar heeft ook na de Tweede Wereldoorlog de PvdA diepgaand beïnvloed. Het rapport *De weg naar vrijheid* uit 1952 kent de passage, dat 'de maatschappij aan zichzelf overgelaten niet leidt tot een toestand van vrijheid, maar integendeel tot een toestand, waarin in feite bepaalde belangengroepen zich bijzondere voorrechten verwerven, en willekeurig macht uitoefenen. Vergroting van de vrijheid, stoffelijk en cultureel, vraagt daarom een planmatig beleid en een actief optreden van de overheid.'

Liberaal economen zagen de wanordelijke toestanden ook wel als een bezwaar, maar hadden daar geen structurele oplossing voor. Wel was er de onzichtbare hand van Adam Smith, die uiteindelijk het probleem wel zou oplossen. Maar die was voor sociaal-democraten te onzichtbaar en daardoor ongrijpbaar. Zij wilden door middel van *ordening* het marktmechanisme flink terugdringen ten gunste van bewuste leiding en sturing. Achtergrond van het plandenken is, zoals de opsteller ir. H. Vos zei: 'de ontwikkeling der maatschappij gaat in de rich-

ting van een meer planmatige productie'. Ondernemers bezaten reeds een streven naar rationalisatie. Die zou over kunnen gaan in een beheersing van de totale productie door de politiek. Immers, wanneer 'de technicus er in slaagt een nieuwe machine uit te vinden, kan ook de econoom er in slagen een wijze van invoering van deze machine aan te geven, die niet schadelijk is voor de gemeenschap.' Voor Vos geldt waarschijnlijk hetzelfde als voor Polak en Taylor: de machine-maatschappij-metafoor was meer dan een vergelijking.

Het *Plan van de Arbeid* was een poging om de onzichtbare hand van Smith te vervangen door rationele, bewuste planning met invloed van alles en iedereen. In Nederland is dat in deze vorm nooit werkelijkheid geworden. In Rusland echter wel. Uiteindelijk heeft die gehele planmatige ontwikkeling vanaf 1917 niet tot het beoogde succes (bewuste planning van de maatschappij) geleid, maar wel tot uitbuiting van alle Sovjet-burgers door de Nomenklatura, vergiftiging van de natuur, een enorme bureaucratisering en lange rijen voor de staatswinkels. Dat laatste is makkelijk geschreven. Immers in 1995 kennen wij de ervaringen van planning in de Sovjet-Unie en ook de mislukkingen van de vele Nederlandse banenplannen. Maar we moeten niet vergeten dat door de principiële kritiek van sociaal-democraten en communisten de gevaren van de *strijd van allen tegen allen* iedereen duidelijk is geworden. Dat is de historische rol van de sociaal-democratie. Maar ook in de huidige maatschappij blijft die rol nodig.

Achterliggende oorzaak van het falen der blauwdrukken is dat georganiseerde en langdurige planning – zowel in de politiek als in een commerciële organisatie – in een turbulente omgeving niet werkt: je hebt dan altijd het nakijken. Planning, zoals bedacht in het Plan van de Arbeid, kan alleen dan succesvol zijn in stabiele en eenvoudige milieus. Met andere woorden: er zijn twee voorwaarden: 'ten eerste dat de opsteller (van de planning, МВ) beschikt over volledige en voldoende informatie en ten tweede dat de wereld zich tijdens de uitvoering koest houdt'¹⁰. In een zo snel veranderende en complexe wereld als de onze kan aan

8. P. Kottler, *Marketing voor non-profit organisaties*, Brussel, 1980, 53.

9. Vgl: G. van Westerloo, 'We zijn toch allemaal God, voorzitter! Het gesloten circuit van de politieke stadsbestuurders', in: *Vrij Nederland*, 16 juni 1990.

die twee voorwaarden niet voldaan worden. De poging de wet van de onzichtbare hand op grote schaal buiten werking te stellen kan dan ook niet succesvol zijn. Het Plan-denken, het Taylorisme en de bureaucratie van de overheid en van het bedrijfsleven waren pogingen om de complexe en turbulente samenleving in banen te leiden. De Nederlandse sociaal-democratie heeft in het rapport *Schuivende panelen* reeds afscheid van de plannings- en ordeningsgedachten genomen.

Balans

Door het tegenover elkaar stellen van twee boven besproken thesen is het duidelijk geworden wat de voor- en nadelen zijn van beide perspectieven. Door vanuit het perspectief van de uitbuitingstheorie te denken geef je het belang aan van de principiële socialistische kritiek op de kapitalistische maatschappij. Vanuit het kaarsje van de beheerthese is licht geworpen op het feit dat grote planningsprojecten, die de onzichtbare hand van Smith willen vervangen, mislukken. Vanuit deze vergelijking, vanuit deze tegenover-elkaar-stelling kan bekeken

worden welke onderdelen van het moderne sociaal-democratisch denken kunnen verdwijnen en welke kunnen blijven. In een zo veranderende wereld als de onze vallen mijns inziens structurele planning, de bureaucratische, tayloristische en polakiaanse organisatiestructuren en de modernistische besturingsprincipes als *overheersend principe* weg. Toch zal planning en ordening een rol blijven spelen, mits de rol van de onzichtbare hand niet buitenspel wordt gezet. Of om het positiever te zeggen: de onzichtbare hand heeft de leidende rol en 'ordering' kan een bijdrage leveren.

Het modernisme in de sociaal-democratie is mijns inziens gedateerd. Ik denk dat de uitdaging voor sociaal-democraten en alle andere gewone mensen vanaf het jaar 1996 is: je weer laten inspireren door het verleden ('de oude stadjes' uit *Mei* van Herman Gorter¹¹) en de liberale 'wet van de onzichtbare hand' en de kracht van de mensen om voor zichzelf te zorgen. Waar het dus om gaat is de liberale principes in het sociaal-democratische denken toe te laten.

10. H. Mintzberg, *Mintzberg over Management. De wereld van onze organisaties*, Amsterdam, 1991, 144.

11. 'Een nieuwe lente en een nieuw geluid' is wel het kenmerk van de nieuwe generatie genoemd (Krul, a.w., 582). Maar Gorter *lijkt* alleen maar naar de toekomst te kijken. In de derde regel blijkt het nieuwe geluid/gefluit naar het verleden te wijzen:

*dat ik vaak hoorde voor een zomernacht
in een oud stadje langs de watergracht.'*

Na *Mei* heeft Gorter gedichten op papier gezet, die tot stand kwamen zonder traditie maar niet ten koste van die traditie of het verleden. Postmodern kan je ze

noemen als dat geen a-historische term zou zijn:

*De boomen golven op de heuvelen
boomhoofden stil in de nevelen
lentelichte zacht lentelicht
De toren met zijn gezicht
daar midden in wijst deftig nog uren,
verbeeld je uren, uren, uren,
't is om te stikken
in deze ogenblikken
het kriebelend lachen
ik kan het haast niet verdragen
ik stik
in dit krankzinnige lichte deftige oogen-
blik*